

Nazif ÖZTÜRK*

İSLÂM VE TÜRK KÜLTÜRÜNDE VAKIFLAR

Dinler, kültürler, belli başlı felsefi akımlar; bu temel kavramların oluşturduğu medeniyetler, birkaç tılsımlı anahtar kelimenin etrafında dönüp dolaşmaktadır. İyilik, hayır, huzur, mutluluk, refah, saadet...

İnsanoğlunun görevi, dünya medeniyetinin muhtelif sınıfları arasında sosyal bağları kuvvetlendirmek; refah ve saadetin sebeplerini keşfedip, bu alanda sağlanan bilgileri kamuoyu ile paylaşmak, şu "âlem-i kevn ve fesad"da; imkânlar ölçüsünde huzurun bekâsına hizmet etmektir.

Hangi dinden, hangi ırktan ve hangi coğrafyadan olurlarsa olsunlar, bu dünyaya gelen bütün insanlar, tarihin her döneminde barış ve huzuru aramış, mutlu bir hayat sürdürmeyi arzu etmiştir. Günümüz insanı da bu hedefe ulaşabilmek için sosyal ve ekonomik gelişmişliğin sürdürülmesi, tabîî servetin korunması, daha iyi bir hayat standardı yakalanması, kişi hak ve özgürlüğüne saygı gösterilmesi, herkes için temel kamu hizmetlerine kolayca ulaşılabilen sağlıklı ve güvenli bir hayat ortamı hazırlanması, nihayet kültürel farklılıkların ve kimliklerin yok edilmemesi için küresel dayanışma ve işbirliği yoluna gidilmesi taleplerini dile getirmektedir. Bireyin temel hak ve hürriyetlerden yararlanma hakkı savunulurken, aynı kişiye, diğer insanların ve gelecek nesillerin haklarını korumakla yükümlü olduğu hatırlatılmaktadır. Toplumsal sorumluluk anlayışı içinde herkesin, genel kamuoyunun iyiliğine aktif katkıda bulunması istenmektedir.

Toplumun genel kabulleri arasında bulunan bu talep ve arzuların gerçekleşmesi; "ben" inencilikten kurtularak olgunlaşması ve şahsiyet kazanması; "öteki" nin varlığının kabul edilmesi; onun da olgunlaşmasına ve şahsiyet kazanmasına yardımcı olunması; bu amaçla dayanışma içine girilmesi; cemiyette egoizmin değil, diğerkâmlığın hâkim kılınmasıyla mümkündür.

Bu bağlamda vakfı, "ben" ve "öteki" arasındaki etkileşim ve dayanışma ruhunu somutlaştıran bir müessese olarak değerlendirmek mümkündür¹. Vakıf, evrensel bir medeniyet pro-

jesinin merkezinde yer alan, erdemli insanların uygulayabileceği, insanî boyutu çok yüksek, çağlar boyu değerinden hiçbir şey kaybetmeyen sivil, demokratik bir oluşumdur. Toplumsal ihtiyaçların sebebi ne olursa olsun vakfın gayesi, cemiyette mevcut olan bu yoksunluk ve yoksulluğa çare bulmaktır.

Tabiatta potansiyel olarak varolan zenginliklerin artırılması ve toplumsal tabakaların her kesiminde yer alan insanların bu servetten yararlanmasının temini şu üç şekilden biriyle gerçekleştirilmektedir: "Teâvün-i iştirak", teâvün-i mübadele" ve "teâvün-i ihsan".

Teâvün-i iştirak/kolektif yardımlaşma tabiri, ilk bakışta kelime manası itibarıyla ulusal ve uluslararası sermaye şirketlerini çağırıştırıyorsa da; ıstilahî olarak vergi mükelleflerinden tekâlif-i umumiyyeyi tahsil ederek temel altyapı hizmetlerini gerçekleştirmek, diğer iki yardımlaşma şeklinin hayata geçirilmesi için sosyal ve hukukî alt yapıyı hazırlamak ve asgari ölçülerde beytü'l-malde istihkakı olan kesimlerin² haklarını taksim etmekle görevli olan devlet kast edilmektedir. İkincisi, üretimde ayrı dallarda faaliyet gösteren ve eşitler arasında mal ve hizmet alımlarını düzenleyen "teâvün-i mübadele" yani alışverişte/ticarette yardımlaşmadır.

Sermaye, akıl ve fizikî noksanlıklar sebebiyle üretim ve ticarî mübadele hareketine katılamayanların pastadan pay almasını sağlayan ve hangi konumda olurlarsa olsunlar onların dışlanmasını önleyen iktisadî sistem ise "teâvün-i ihsan", iyilik ve güzellikte, diğer bir ifade ile hayırda yardımlaşmadır³.

* Doktor, Araştırmacı/Yazar.

¹ Yedi yıldız, Bahaeddin, "Osmanlılar Döneminde Türk Vakıfları Ya da Türk Hayrât Sistemi", Ed. Güler Eren, *Osmanlı*, Ankara 1999, C.5, s.17, 23-24.

² Kur'an-ı Kerim'de, devletin topladığı vergiyi nereye harca-yacağı şu şekilde belirtilmiştir: "Sadakalar (zekâtlar) Allah'tan bir farz olarak ancak, yoksullara, düşkünlere, (zekât toplayan) memurlara, gönülleri (İslâm'a) ısındırılacak olanlara, (hürriyetlerini satın almaya çalışan) kölelere, borçlulara, Allah yolunda çalışıp cihad edenlere, yalçuya mahsustur. Allah pek iyi bilendir, hikmet sahibidir"(KK. IX/60; TDV, *Kur'an-ı Kerim ve Açıklamalı Meâli*, Ankara 1993, s.195).

³ Elmahlı M. Hamdi, *İrşâdu'l-Ahlâf fi Ahkâmî'l-Evkâf*, İstanbul 1330, s.184.

Bu taksimatta devletin görevi, servetin çoğaltılması ve bütün vatandaşları kapsayacak şekilde paylaşımının sağlanması için, yardımlaşmanın zeminlerini hazırlamak, çalışıp kazanmada insanlar arasında fırsat eşitliği sağlamak, eğer varsa teşebbüs ve ifade özgürlüğünün önündeki engelleri kaldırmak, demokrasi, hukuk devleti ve hukukun üstünlüğü ilkelerini toplum hayatında hakim kılmak ve asayişini temin etmektir.

Günümüzde bu görev dağılımı, adalet ve eşitliği sağlamak ve temel alt yapı hizmetlerini gerçekleştirmekle görevli "kamu sektörü"; sınaî ve ticarî kurallara göre çalışıp kazanmayı öngören "özel sektör" ve toplumsal hizmeti ve sosyal yardımlaşmayı amaçlayan, sivil inisiyatiflerin oluşturduğu, kâr amacı gütmeyen "üçüncü sektör", NGO ya da sosyal sermaye olarak vasıflandırılmaktadır⁴.

Yer altı ve yer üstü zenginliklerini ifade eden "sermaye-i arz" hibe olduğu için asıl yardımlaşma görevi, çalışıp kazanma hususunda tecellî eder. Hukukî düzenleme ile eğitim ve öğretimin en mühim sırrı, insanların terbiye-i kesbiyesine itina cihetinde kendini gösterir. Halkedici; kullarını, velev edna manasıyla olsun, çalışıp kazanmaya ve iradî hareketlere muktedir yaratmıştır. Din en mühim tavsiyelerini, insanları çalışıp kazanmaya yönlendirmede vazetmiş; İslâm hukuku ise en mühim adaletini üretip satmanın/ticaretin kurallarını tanzimde ortaya koymuştur⁵.

Kâr amaçlı özel sektörün eline geçen servetin tamamı, yalnız ferdî kazancın ve şahsî kudretin semeresi değildir. Bunda hilkatın rahmeti, toplumun himmeti birer cüz teşkil etmektedir. Cemiyetin durumunda ise; hem mazinin, hem halin, hem istikbâlin tesiri vardır. Mazi hâle mirasını bırakır. Haldeki bütün fertler, velev pek izâfi olsun, cemiyetin avârizına göğüs gerer. Kendilerinden ziyade gelecek nesiller ve istikbâl için çalışırlar. İstikbâlde ortaya çıkacak nesilleri, halin lezzeti çalışıp kazanma hususunda tahrik eder. Tevârüs olarak kendilerine intikal eden

hayat standardını daha da yükseltmek için çalışma azimlerini artırır ve amellerini coşturur. Bu alandaki fikirlerini doğrular ve muhtemel ihmallerini ortadan kaldırır, tasavvurun evrenselliği ve yüceliği yorgunluklarını hafifletir. Bu suretle deverân eden cemiyet hayatının asırlar süren birikimi sonucu meydana gelen medeniyetin ortaya koyduğu kazanımlar sayesinde, toplum içerisinde yer alan fertler muayyen bir sahada kazanç sağlarlar ve yiyecek ekmek bulabilirler. Zira, her ferdin kazancı; şahsına, cemiyetine ve Hâlikına medyun bulunmaktadır. Bu sebeple nimetin şükrânını eda etmek ve kazanılan o malların dağıtım usullerini buna göre tatbik eylemek adaletin esasıdır.

Malların dağıtımında, yalnız kazanma ve değişim kanunları kâfi değildir. Bunun için, içtimâî yardımlaşmayı sadece "teâvün-i mübadele"ye hasretmek zulmü intaç eder. Çünkü bir cemiyetin bekâsına medar olan bir takım unsurlar vardır ki, bunlar bilfiil kesbe muktedir olamaz ise de; mazide ve istikbalde toplumsal faaliyetlere tesirleri inkâr edilemez. Bu gibiler, cemiyetin kazandığı mallarda, velev cüz'î olsun bir hak sahibidirler. Çocuklar, ihtiyarlar, yetimler, bîkesler, zayıflar, umumî hayatın fedakârları olan hastalar, genel himayeye ve korunmaya hak sahibidirler. Diğer taraftan bir millette mağdurların, bîkeslerin, hasılı âcizler ve zayıfların çokluğu; toplumsal huzursuzlukların artması, maddî ve manevî hastalıkların çoğalması, sosyal bünyenin parçalanması ve toplumun yok olması sonucunu doğurabilir⁶.

İktisadî prensipler ve içtimâî felsefe, genel manada insanlar arasındaki yardımlaşmayı "emr-i teâvün" olarak kabul eder. Fakat insanlar arasında meydana gelen yardımlaşma fiilini, yalnız alış-veriş ve mübadele esasına bağlamak doğru bir yaklaşım değildir. Gerçi mübadele usulü yardımlaşmanın ilk şeklidir. Ancak bu yardımlaşma şeklinin tek başına yeterli olduğunun

⁴ Baloğlu, Zekâi/Ceylanoğlu, Namık, "Avrupa Birliği'ne Adaylık Sürecinde Dernekler ve Vakıflar", *Türkiye Üçüncü Sektör, III. Ulusal Konferansı*, İstanbul 2001, s.19-21.

⁵ Elmalılı M. Hamdi, Age, s.180.

⁶ Elmalılı M. Hamdi, Age, s. 182-183.

kabul edilmesi için, mübadele yapacaklar arasında eşitliğin bulunması gerekir. Oysa insanlar kuvvet ve zaaf itibarıyla doğuştan bir değerine eşit değildir. İnsanlar arasındaki bu farklılığa rağmen çalışma ve kazanmada onları eşit tutmak, yardımlaşma duygusunu doğuran amilleri unutmak olur. Bu bakımdan yardımlaşmanın adil bir şekilde tecellisi için, ikinci bir suretin kabul edilmesi lüzum ve zarureti ortaya çıkmaktadır. Bu ise, insanlar arasında gerek "eşhâs-ı hukukiye" olan fertlerin ve gerekse "eşhâs-ı maneviye ve itibariye" olan cemiyetlerin kuvvetleri tarafından zayıflarına karşı, "vücûh-i birr u hayr"⁷ ile bir nevi fedakârlık yapmaları şeklinde ortaya çıkar. Bu yardımlaşma şekillerinden birincisi, yani mübadele usulü, sosyal sınıflar arasında aynı tabakaya mensup bulunanları; ikincisi muhtelif tabakalara mensup kimseleri yek-diğerine bağlamaya hizmet eder⁸.

İster "teâvün-i ihsan", ister "vücûh-i birr u hayr" diyelim, kâr amacı gütmeyen üçüncü sektörün en temel ve en eski üyesi vakıflardır. Vakıflar, İslâm ve Türk kültürünün şekillenmesinde en belirleyici role sahip bir kurumdur. Vakıf müessesesini kavramadan Şark Medeniyeti'nin şifrelerini çözmek ve bu medeniyetin oluşumunu sağlayan müteharrik unsurları kavramak, hatta Doğu insanının dünyaya, hayata ve mala bakışını kavramak mümkün değildir.

İslâm ve Türk kültürünün oluşturduğu yönetim anlayışına göre, devletin görevi, adâleti sağlamak, tebaanın can ve mal emniyetini temin etmek ve insanlara dilediği gibi inanma ve kendini geliştirme fırsatı vermektir. Bunların dışında kalan ve bir toplumun gelişmişlik ve refah düzeyini gösteren eğitim, kültür, sağlık ve sosyal hizmet faaliyetlerini gerçekleştirmek görevi, sivil toplum kuruluşlarına bırakılmıştır. Sivil inisiyatifler tarafından gerçekleştirilen ve tarihten günümüze intikal eden veya etmeyen imaretleri, hastahaneleri, köprüleri, çeşmeleri, medreseleri, camileri kim veya kimler yaptırıyordu? Bu eserleri yaptıranlar gelir kaynaklarını nereden ve nasıl temin ediyorlardı? Bu kimselerin toplum içerisindeki konumları, devlet yönetimindeki görevleri,

sınıfları, meslekleri, unvanları ve gayeleri neydi? Belki de bunların hepsinden daha önemlisi, onları bu sosyal hizmet müesseselerini yaptırmaya iten sebep ve saikler nelerdi?

Türk toplum ve devlet hayatının her alanında kendini bu kadar ağırlıklı olarak hissettiren vakıf müessesesini bu derece geniş hizmet ve faaliyet alanlarında başarıya ulaştıran ve insanları birbirleriyle yarış edercesine vakıf kurmaya sevk eden itici güç nedir?

Hangi dinî, siyasî, sosyal ve kültürel sebep ve saikler, hangi felsefî düşünce, hangi hayat telakkisi, hangi dünya görüşü, kendinden önce hiçbir devlete nasip olmamış tarzda Osmanlı Devleti'nde vakıf medeniyetinin doğmasını sağlamıştır?

Ülkeler ve milletlerarası münasebetlerde, siyasî ve sosyal sürtüşmelerin, hatta sıcak çatışmaların sebebi olan; fert bazında "canın yongası" olarak nitelendirilen taşınır ve taşınmaz mallar, ekonomik değer ve haklar, nasıl oluyor da gönül rızası ile şahsî servet olmaktan çıkartılabiliyor ve kamunun hizmetine sunulabiliyor? Bu yolla mektep, medrese, tekke ve kütüphane gibi eğitim ve ilim müesseseleri; cami, mescid, namazgâh, kilise ve havra gibi dinî müesseseler; hastahane, eramilhane, imaret ve kabristan gibi sosyal ve beledî müesseseler; yol, su, köprü, çeşme ve sebil gibi bayındırlık ve kültürel müesseseler; hangi evrensel ve insanî gayretlerin sonucunda meydana getirilmiştir?

Sanırım bu soruların cevabını bulmak, günümüz insanına çok ilginç gelecektir. Ancak sınırlı bir çalışma süresi içinde bu ne kadar mümkündür, onun takdirini sizlere bırakıyorum? Yine de, İslâm ve Türk kültürü çerçevesinde, onun dinamiklerini yakalamak üzere, meseleye biraz daha yakından bakmanın yararlı olacağını düşünüyorum.

⁷ KK. II/177; III/92; V/2.

⁸ Öztürk, Nazif, *Elmalı M. Hamdi Yazır Gözüyle Vakıflar*, Ankara 1995, s.143-145; Öztürk, Nazif, "Yoksulluk ve Sivil Toplum Kuruluşları", *Yoksulluk*, İstanbul 2003, s. 8-21(15-16).

Vakıf kelimesinin Kur'an'da terim olarak geçmemesine ve hadiste de "sadaka-i cariyeye" olarak vasıflandırılmasına karşılık; vakıfların amacını teşkil eden her türlü "birr u hayr" ve "birr u takva"¹⁰ nasta geniş çapta anlatılmış, insanlar bu iyilik ve güzellikleri işlemeye teşvik edilmiştir. Kur'an'ın bu hükmü, "birr u takva" yönünde bir araya gelin yardımlaşın, dayanışma gösterin; yoksa "ism" ve "udvân" yönünde değil¹¹ tarzında özellenmiştir.

"Birr" nefsin bencilliğinden kurtulmak, kendi ihtiyacı olan nesnelere bile daha fazla ihtiyacı olana "infak" edebilmektir. "Takva" ise Allah'tan alınan güçle hukuka ve ahlâka aykırı yönlere sevk eden "iğva"ya karşı koymaktır. "İsm" ve "udvân" ise, meşru ve iyi harcama biçimlerinin tam karşılığı bir davranıştır¹². Cenâb-ı Hakk bu hükümlerle de yetinmez. Âdetâ hayatın zineti olan dünya malı ile kulunu sınırlar. Kavramları yerli yerine oturtması ve olgunlaşması için onu eğitir. "Siz sevdiğiniz şeylerden harcamaya kadar aslâ iyilik ve güzelliğe ulaşmış olamazsınız"¹³ fermanını kullarına vazeder¹⁴.

Kur'an, "ey insanlar! sizi ve sizden evvelkileri yaratan Rabbinize ibadet ediniz..."¹⁵ emri ile ruhları birleştiriyor. "...Yüzünü Mescid-i Haram'a çevir..."¹⁶ anlamındaki ayet-i kerime mucibince cisimleri bir araya getiriyor. Kullarından, "siz insanlar arasından çıkarılmış en hayırlı bir ümmetsiniz, iyiliği emreder, kötülükten vazgeçirirsiniz..."¹⁷ sırrını kavramalarını, bu doğrultuda amel etmelerini, herkesin bir arada mutlu olabileceği sosyal ortamları hazırlamalarını istiyor. "O, yerde ne varsa hepsini sizin için yarattı. Sonra semaya yöneldi, onu yedi gök olarak yaratıp düzenledi..."¹⁸. Bütün bunlar sizin içindir, hiç tereddüt etmeden "...yeryüzünde bulunanların helâl ve temiz olanlarından yeyiniz"¹⁹ buyrulur; bir taraftan yer ve gökte insanlar için yaratılmış helal ve temiz rızıklardan meşru surette insanların yararlanmaları, diğer taraftan tabiatta potansiyel olarak mevcut bulunan ekonomik değerleri çalışarak artırmaları ve bu şekilde elde edilen kazançları cemiyetin fertleri arasında güzel bir şekilde dağıtmaları öğütleni-

yor. Çünkü insanların en kolay elde ettikleri ve kendilerine en yakın olan sermayeleri çalışmak ve kazanmaktır. Bundan dolayı Kur'an, "...kazandıklarınızın iyilerinden ve rızık olarak yerden size çıkardıklarımızdan hayra harcamayın..."²⁰ ayet-i kerimesinde, servetin iki

⁹ Ebu Hureyre'nin naklettiği bir hadiste "Ölümünden sonra insanın kendisi için bırakacağı en hayırlı şey üçtür: Ölen için dua edecek iyi bir evlât, mükafâtı ölene erişen carî sadaka ve insanların yararlanacağı faydalı bilgi" denilmektedir. Bu hadiste geçen "sadaka-i cariyeye", hadis ve ahkâm-ı evkâf kitaplarında şöyle izah edilmektedir: Muhyiddin-i Nevevî "çeşme, köprü, hastahane, camii, mektep yaptırmak, ağaç dikmek..."(*Riyâz'üs-Salihin*, Ankara 1964, C.III, B. 2, Hadis No: 1412, s.5); Nasıf, Mansur Ali."sadakatu'l-carıye vakıftır"(*et-Tâc, Camiü'l- Usûl fi Ehâdisi'r-Resul*, Mısır 1381, C.II, B.3,s.243,dn.3); Berki, Ali Himmet "...üçüncüsü, vakıf yaparak insanlara ve fukarâyâ menfaatlı eser bırakan kişidir ki, halk bu eserlerden istifade ettikçe o kimsenin ameli münkatî' olmayıp halk hayır ve rahmetle yâd ettikçe amel defterine ecir ve sevap yazılır"(250 *Hadis*, B. 3, Ankara 1974, s.35); Ömer Hilmi Efendi "...Bu üç şeyden evvelkisi ilâ yemî'l-kıyâm câri ve bâki olan sadakadır ki, vakıf suretiyle inşa olunan âsâr-ı hayriyedir. Çünkü hayatında bez-i mal ile âsâr-ı hayriyye inşasına muvaffak olarak vefat eden insanın âsârıyla halk intifa ve istifade ettikçe halk tarafından dâima hayr ve rahmetle yâd edildiğinden bu suretle ol insanın vefatıyla ameli münkatî' olmayıp ilâ kıyâmî's-sâa (kıyâmet anına kadar) defter-i âmâline mesubât kayd olunur (*İthâfu'l-Ahlâf fi Ahkâmî'l-Evkâf*, İstanbul 1307, s. 10); Mardin Ebul'ulâ "Risaletpenah Efendimiz Hazretleri, sadaka-i carıye ile vakfı kast buyuyorlar" (*Evkâf Notları/Hukuk Medresesi Doktora Sınıfı Talebesine 1337-1338 Seneleri Zarfında Vuku' Bulan Takrirlerinin Zabıtlarıdır*, Daru'l-funun Matbaası (İstanbul) 1338); Bilmen, Ömer Nasuhi "sadaka-i carıye vakif demektir" (*Hukuk-i İslâmîye ve İstilahâtı Fıkhiye Kamusu*, İstanbul 1967, C.IV, s.301).

¹⁰ KK.II/177; III/92.

¹¹ KK, V/2.

¹² Hatemi, Hüseyin, "Vakıf Kurumunun Kökeni Hakkında Düşünceler", 3. *Sektör Dergisi*, Nisan 1996, İstanbul 1996, S.11, s.15.

¹³ KK. III/92; Ali Haydar Efendi "Ebu Talha (ra) bu ayeti işitince, sevdiği mallarından olan "Beyrahâ" adındaki bahçesini vakıf yapmıştır" dedikten sonra, "vakfın meşruyeti kitap, sünnet ve icma'î ümmet ile sabit olmuştur" hükmünü vermektedir (*Tertibü's-Sunûf fi Ahkâmî'l-Vukûf*, İstanbul 1340, s.5).

¹⁴ Öztürk, Nazif, "Sosyal Siyaset Açısından Osmanlı Dönemi Vakıfları", Ed. Güler Eren, *Osmanlı*, Ankara 1999, C. 5, s.36.

¹⁵ KK. II/21.

¹⁶ KK. II/144.

¹⁷ KK. III/110.

¹⁸ KK. II/29.

¹⁹ KK. II/168; II/172.

²⁰ KK. II/267.

kaynağını birlikte zikrediyor. İnsanın kendi emeğine verdiği önemi vurgulamak amacıyla çalışıp kazanmayı, hazır bulunan tabii zenginliklere tercih ediyor. Emeğe dayalı kazanca verilen önem sebebiyle İslâmiyet, en mühim tavsiyesini, insanları çalışıp kazanmaya sevketmekte gösteriyor. Şer'î ve beşerî hukuk ise, en titiz düzenlemelerini, ticarî faaliyetleri tanzim eden maddelerinde yapıyor. Din, "...herkes kazandıklarına karşı bir rehindir"²¹; "...herkesin kazandığı kendine, yapacağı da kendinedir..."²² buyuruyor. İslâm Hukuku ise, "külfet nimete, nimet külfete göredir"²³ kaidelerini tatbik ederek, muamelât ahkâmını tanzim ediyor²⁴.

"Herkesin ve (her milletin) yöneldiği bir yönü ve yöntemi vardır. Siz hayrat yapmaya koşun, bu hususta birbirinizle yarış edin"²⁵ mealindeki Kur'an ayeti; hayır ve iyilik konusunda, insanları en üst seviyede motive ediyor. Kur'an, içtimâî yardımlaşmayı, mecburî devlet vergisi olan "zekat" ve daha geniş kapsamlı bir terim olan "sadaka" kavramlarıyla anlatıyor. Bu iki kavramın dışında, "infak", "it'am", "ihsan", "Allah'a güzel ödünç verme", "yararlı iş", "malından verme", "hayır işleme" terim ve ibareleriyle paylaşmanın erdemini ve önemini ısrarla vurguluyor. Ayrıca vakıf müessesesinin ana konularını teşkil eden iyi niyet ve ihlas ile ödünç verme olan "karz-i hasen", yoksul, düşkün ve yetimin gözetilmesi, köle ve esirlerin hürriyetlerine kavuşturulması, misafirin (ibni sebil) doyurulup yatırılması ve bil-umum ihtiyaçlarının giderilmesi, İslâmiyete yeni girmiş kimselerin kalplerinin İslâm'a ısındırılması (müellefe-i kulûb), ibadet yerleri ile topluma faydalı eserlerin inşa ve tamiri, öğrenmeye ve öğretmeye verilen önem, sıhhatin korunması, temizliğin sağlanması, yurt savunmasına karşı hazırlıklı olunması gibi hususlar Kur'an-ı Kerim'de ayrıntılı bir şekilde anlatılmıştır²⁶.

Kur'an ayetlerine göre hadiste vakıf kurumu daha geniş yer almaktadır. Mescid yapmayı, su akıtmayı, yolda kalmışları gözetmeyi, yolcular için han ve kervansaray yaptırmayı, malından sadaka vermeyi öğütleyen ve bu gibi davranışları öven

hadisler pek çoktur. Ayrıca Hz Muhammed(sa) ve ashabının kurduğu vakıflarla ilgili örnekler hadise ve ahkâm-i evkâf kitaplarında sıkça rastlanmaktadır²⁷. Bunların hepsinde, bu davranışın topluma sağladığı yararlar öne çıkarılmakta ve "sadaka-i cariyeye"ye vurgu yapılmaktadır. Çünkü, sadaka-i cariyeye içerisine, çevreyi korumak, insanların yanında kuşlar ve hayvanların yararlanacağı ekili ve dikili ziraat alanları meydana getirmek, yoldan gelip-geçen kimselere sıkıntı veren bir taşı kaldırmak, hatta insanlara güler yüzle selam verip merhaba etmek²⁸ de dahil olmaktadır.

İnsanları derinden etkileyen bu dinî kuralların yanında, kültürün diğer parçasını oluşturan örfde de benzer tavsiyeler yer almaktadır. Yusuf Has Hâcib, Kutadgu Bilig'de "...sen herkesten iyi ol ve hep iyilik yapmaya çalış"²⁹ derken; Aşıkpaşazâde, "mal odur ki hayra sarfoluna"³⁰ demektedir. 13. yüzyılın büyük Türk şâiri Yunus Emre, "Ne varlığa sevinürem/ Ne yokluğa yerinürem/İşkunıla avunuram/ Bana senü gerek senü" mısralarıyla, insanın maddeye ve dünyaya karşı hürriyetini dile getiriyor. Varlık sahipleri de ellerinde mevcut mal varlıklarını diğer insanların mutluluğu için vakfederek, bu hürriyeti bizzat yaşıyorlar³¹.

²¹ KK. III/21.

²² KK. II/286.

²³ *Mecelle-i Ahkâm-ı Adliye*, İstanbul 1322, s.34, md.88; Öztürk, Osman, *Osmanlı Hukuk Tarihinde Mecelle*, İstanbul 1973, s.131,164.

²⁴ Elmalılı M. Hamdi, *İrşadu'l-Ahlâf...*s.178-181; Öztürk, Nazif, Elmalılı M. Hamdi...s.142-143.

²⁵ KK.II/148.

²⁶ Bu konuları anlatan ayetlerin numaraları ve geçtiği sureler için bkz (Öztürk, Nazif, *Menşe'i ve Tarihi Gelişimi Açısından Vakıflar*, Ankara 1983, s.40-42); Ayrıca bu ayetlerden vakfiyelerde zikredilenlerin yerleri için Bahaeddin Yediyıldız'ın, *Institution du waqf au XVIII e siècle en Turquie -étude socio-historique*, Ankara 1990 adlı eserine bakılabilir.

²⁷ Ebu Bekr Ahmet bin Ömer eş-Şeybani/Hassaf, *Ahkâmü'l-Evkâf*, Mısır 1904, s.2-17; buradan naklen M. Hamdi, *İrşadü'l-Evkâf...*s. 139-158 ; Öztürk, Nazif, *Menşe'i ve Tarihi Gelişimi...*s. 44-49; Öztürk, Nazif, *Elmalılı M. Hamdi...*s.121-132.

²⁸ *Ez-Zebidî, Sahih-i Buhârî Muhtasarı Tecrid-i Sarîh Tercemesi* (Ter. Kamil Miras), Ankara 1969, C.5, s.356-359.

²⁹ Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig*, Ankara 1985, B.3, s.28 (236).

³⁰ Aşıkpaşazâde, *Aşıkpaşazâde Tarihi* (Yayına haz. Nihal Atsız), İstanbul 1992, s. B157.

³¹ Yediyıldız, Bahaeddin, *Agm*, s.30-31.

XI. yüzyılın ilk yarısında yaşayan Türk Filozofu Farabi, "insan tek başına bir medeniyet kurarak hayatını sürdüremez ve mükemmelleşemez. Yaratılışın gayesi olan mükemmelliğe, ancak birbiriyle yardımlaşan insanlar ulaşabilir. Üyeleri birbirine yardım eden toplum erdemli, mükemmel bir toplumdur. Ülkenin mutluluğunu sağlamak üzere şehirleri birbirine yardım eden milletler de, erdemli ve mükemmel bir millettir"³² der. Aynı şekilde erdemli, mükemmel ve evrensel devlet de, bünyesinde barındırdığı bütün toplulukları mutluluğa erdirmeye üzere sahip olunan imkanları birbirleriyle paylaşmaya hazır bireyleri yetiştiren ve uygulamaya koyan devlettir. XVI. Yüzyıl Osmanlı düşünürü Kınalızâde Ali Çelebi, "Farabi'nin tasarladığı bu erdemli toplum ve mutlu şehirlerin Kanuni Sultan Süleyman(1520-1566) zamanında gerçekleştiğini"³³ söyler.

Semavî ve örfî kültürün şekillendirdiği bu medeniyetin içinde yaşayan insan tipinin; dünyaya, mala ve hayata bakışının ipuçlarını, vakfiyelerin girişinde yer alan cümlelerde yakalamak mümkündür.

Edirne Selimiye Külliyesi'ne ait Padişah II. Selim (1566-1574)'in vakfiyesi şöyle başlamaktadır:

"Hamd Allah'a ki, O'nun güç ve kudreti karşısında akıllar ve anlayışlar durup kalır. O'nun melekûtunu müşahedede büyük sultanların idrakleri hayrete düşer. Ebedilik ancak O'nun izzet ve şanına mahsustur...Ölüm herkesi yakalar. Servet kimseyi toprağa girmekten kurtaramaz...Ölümünden ne peygamber(sa), ne sultan, ne vezir, ne emir, ne hakim, ne de Süleyman (Kanuni) ve oğlu Selim kurtulur".

"Hikmet ancak Hakk'ı bilmek ve O'na lâiyik ibadet yapmaktır...Osmanlı hanedanı büyük ve ilahî bir nimete mazhar olmuştur. Onlardan birinin parlak saadet yıldızı doğunca ilk işi, ahiret gününe faydalı olacak bir hayır yapmak olmuştur. Bu onların nesilden nesile gelen âdetleridir... Böylece nice büyük hayırlar, nice devamlı eserler meydana getirmişlerdir"³⁴.

"Baki ve sabit olmayan bu dünya evinin nimetleri geçici bir gölge, onda oturmakta olan kimse ise, gitmek üzere olan misafir gibidir. Akıl olan her insan gaflette olmaz. Geleceğini göz önünde bulundurarak ahirette vadedilen iyi mertebelere ulaşabilmek için, hayır ve iyilik tohumunu dünya tarlasına eker...Böylece vâkıf, iyilik ve hayırla uzun süre anılmak suretiyle ölümsüzleşmeyi düşünür"³⁵.

"Bu aldatıcı dünyanın mal, mülk ve itibarı kararsız, taht ve tacı emanettir. Allah'tan başka herşey yok olacaktır...Dünya bir kimse için devam edip kalacak olsaydı, Allah'ın Resulü onda ebedî kalırdı...Her olgun olan kimsenin yaşlanmadan önce, gücünün yettiği vakitte hayır ve iyilik yaparak ahiret hayatını düşünmesi gerekir. Vakıf, hayır ve sadaka türlerinin en mükemmel ve baki kalacak iyiliklerin en güzelidir"³⁶.

İnsan bu dünyada ne kadar çok servet ve imkânlarla sahip olursa olsun, ömür denen olay, bir gün gelecek bitecektir. Oysa insan daha uzun süre yaşamak³⁷, bu dünyada çevresine karşı saygı ile anılacak bir mevkiye ulaşmak³⁸, ölümünden sonra da Allah'ın rızasını kazanmış bir kul olarak anılmak istemektedir³⁹.

³² Farabi, *el-Medinetü'l-Fadıla* (Çev. Ahmet Arsan). Ankara 1990, s.69-70.

³³ Öztürk, Hüseyin, *Kınalızâde Ali Çelebi'de Aile Ahlakı*, Ankara 1990, s.87-88.

³⁴ Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi (VGMA), *II. Selim Vakfiyesi* 987/1579: 2148/253.

³⁵ VGMA, *Şeyh Kenzi Hasan Efendi İbn-i Ahmet Vakfiyesi* 1122/1710: 583/52-53.

³⁶ VGMA, *Ebu Bekr Efendi Vakfiyesi*, Gurre-i Receb 1066: 583/118-119.

³⁷ Arsebük, Esat, *Medeni Hukuk, Başlangıç ve Şahsın Hukuku*, Ankara 1938, C.I, s.287.

³⁸ Elmalılı M. Hamdi, *Ahkâm-ı Evkâf* (taşbasma) İstanbul 1327, s.2-9; Yazgan, Turan, "Sosyal Siyaset Açısından Vakıflar", *IV. Vakıf Haftası (1-7 Aralık 1986)*, Ankara 1987, s. 253-258.

³⁹ Köprülü, Fuat, "Vakıf Müessesesinin Hukukî Mahiyeti ve Tarihî Tekâmülü", *Vakıflar Dergisi (VD)*, İstanbul 1942, S.II, s.1-35; Berki, Şakir, "Vakıfların Lüzumu, Faydaları ve Vakıfları Teşvik", *VD*, Ankara 1962, S.V, s. 19-21.

İnsanları vakıf yapmaya yönelten bu sebep ve saiklerin yanında; İslâm toplumlarında meydana gelen siyasi ve sosyal gelişmeleri, servetin teşhiri ve transferine yönelik psikolojik arzuları, sosyo-ekonomik ihtiyaçları, toplumun ahlâkî, zihnî ve kültürel yapısını, elde edilen servetin müsadere⁴⁰ veya miras yoluyla bölünüp parçalanmadan, emin bir şekilde gelecek kuşaklara intikâl ettirme düşüncesi⁴¹, devletin güç ve kudretinin sergilenmesi ve tebaanın nabzının tutulması...ve daha bunlara benzer pek çok faktörü saymak mümkündür.

İslâm ve Türk kültürünün meydana getirdiği medeniyetler ve topluluklar açısından vakfı doğuran sebep ve saikler bu ve benzeri âmillerdir. Ancak her zaman insanların dinî gayelerle vakıf tesis ettiğini söylemek, tarihî gerçeklerle örtüşmemektedir. Diğer taraftan bazı kimselerin mallarını müsadere korumak gayesi ile vakıf kurdukları iddiaları da tam olarak gerçeği yansıtmamaktadır⁴². Fakat bütün bunlara rağmen vakfı doğuran âmiller arasında bir sıralamaya gittiğimizde; İslâm ve Türk dünyasının şahsiyet ve kültürünün şekillenmesinde derin izleri bulunan inanç sisteminin; Şark Medeniyeti'ne mensup insanların dünyayı, devleti, makam ve ikbâlî değerlendirme biçiminin; çok çeşitli sebeplerle zayıf düşmüş bireyi, güçlü çevrelere karşı koruma esasına dayanan "halkı yaşat ki devlet yaşasın" felsefesine dayanan yönetim anlayışının başta geldiğini söylemek mümkündür⁴³.

Kurucuları ve gerçekleştirdiği hizmetler dikkâte alınarak vakıfları; bir yönüyle servet, diğer yönüyle gelir transferini gerçekleştiren bir müessese olarak değerlendirmek gerekir. Üst tabakalara mensup olanların toplumdaki iktisadî güç sıralamalarına paralel olarak vakıf kurmaları; bu müessesenin son derece dengesiz olan gelir-servet dağılımının olumsuz sonuçlarını hafifletici bir hizmet yaptığını düşündürmektedir. Bu sayede, bilinçli veya bilinçsiz olarak sosyal bir görev ve gereklilik yerine getirilmekte, ekonomik bir soruna kısmen çare bulunmaktadır.

İktisat sosyolojisi açısından üzerinde durulması gereken bir başka olgu da, servetin teşhiri ve

bu eylemin vakıfla olan ilişkisidir. İnsanların, tarihin ilk dönemlerinden bu yana, çeşitli yollarla sahip oldukları zenginlikleri teşhir etmeye çalıştıkları; bu zaafalarını tatmin için ilk plânda anlaşılması güç dolaylı yollara başvurdukları görülmektedir. İnsandaki bu zaaf, vakıf veya benzeri sosyal etkinlikler yoluyla toplumsal amaçlar ve ihtiyaçlarla bağdaşan tatmin yollarına yöneltilmedikçe, gelir ve servetin gösteriş ve teşhire dönük diğer zararlı alanlarda lüks ve israf harcamalarında kullanılması kaçınılmaz olmaktadır. İşte bu noktada vakıf müessesesi devreye girmekte, kişisel tatmin duygusu ile toplumsal faydayı en uygun bir şekilde bağdaştırmaktadır. Bu sayede vakıflar Osmanlı ülkesinde, kendinden önceki hiçbir İslâm devletinde görülmeyecek tarzda yaygın bir uygulama alanı bulmuştur. Bu sayede, düşük gelir gruplarına veya fizikî ve sosyal tehlike ile karşılaşanlara gelir ve servet transferiyle sosyal yardım yapılmaktadır⁴⁴.

Bir tüzelkişilik olan vakıf kurumunun kâmil manada kavranabilmesi için çok yönlü araştırmalar yapmak; onun menşe'inin, taraflarının, hukukî yapısının, ortaya çıktığı tarihten bugüne kadar gerçekleştirdiği hizmetlerinin, bu dönem içerisinde yaşadığı maceraların, uğradığı yönetim şekillerinin anlaşılması ve anlatılması gerekir. Hatta vakıfların anayasası konumunda olan vakfiyelerin muhteva tahlillerinin yapılması icap eder. Oysa şu ana kadar vakıf kurumunun taraflarının başında gelen vâkıfın/vakıf yapan kimsenin sadece malını vakfetmesini sağlayan kültürel ortamın ve onun dünyaya, mala, makam ve mevkiye bakış açısını belirleyen psikolojik ruh yapısının oluşmasını temin eden faktörlerden bazısına temas edilebilmiştir.

⁴⁰ M. Nuri Paşa, *Netâyıcı'l-Vukuât*, İstanbul 1327, C. II, s.103-106.

⁴¹ Ülken, Hilmi Ziya, "Vakıf Sistemi ve Türk Şehirciliği", VD, Ankara 1971, S.IX, s. 32.

⁴² Köprülü, Fuat, *Agm*, s. 29; M.Nuri Paşa, *Age*, s.103-104.

⁴³ Öztürk, Nazif, "Sosyal Siyaset Açısından Osmanlı Dönemi Vakıfları", *Osmanlı*, Ankara 1999, C.5, s.37.

⁴⁴ Kozak, İ. Erol, *Bir Sosyal Siyaset Müessesesi Olarak Vakıflar*, Sakarya 1994, s.25-26.

Verme işleminin meydana gelmesi için, ewela verilecek bir malın, sonra da bu malı almaya hak sahibi olan verilecek karşı tarafın bulunması gerekir. Vakıf sisteminde, veren taraf olan iyilik ve ihsan sahibine "vâkıf" denildiği gibi, vakfedilen mala "mevkûf ve vakıf", kendisine vakıf yapılan şahıs veya vakıf yoluyla gerçekleştirilecek amaca da "mevkûfun aleyh, meşrutun leh, masârufu'l-vakf" denilmektedir.

Taşınır veya taşınmaz bir hak ve değer olan mal, konumu itibarıyla bir tarafa bırakılsa bile, vakıftan yararlanacak şahıs ve toplulukların insan olması hasebiyle bu kesimin de aynı medeniyet içerisinde terbiye edilmiş olması gerekir ki; ekonomistlerin vakfa yaptıkları, malı tedavülden alıkoyarak iktisadî kurallara aykırı davranıldığı, toplum içerisinde çalışıp kazanmadan yaşayan bir tembeller sınıfı (mürtezika) yaratıldığı ve malın müsadereden kurtarılması amacıyla vakıf yapıldığı yolundaki itirazları⁴⁵ doğru tahlil edilebilir. Bu bakımdan mevkûfun aleyh konusu üzerinde de kısaca durmak gerekiyor.

Dünün olaylarını bugünün şartlarında değerlendirmek yanıltıcı olabilir. Şark Medeniyeti, bütün tarafları ıslah eden bir anlayışı hayata hakim kılmak ister. Bu medeniyet insanı merkeze alan, fakat hiçbir canlıyı, hatta çevreyi dışlamayan, ekolojik dengeleri gözetken; mevcut imkânların olabildiğince adil bir şekilde paylaşılmasını öngören, yatay ve dikey hareketliliğe açık bir yaşam tarzıdır. Yoksulların evlenmelerini, evlenseler de çocuk sahibi olmalarını ve hatta onların ölüme terk edilmelerini ileriye süren Thomas Robert Malthus (1766-1834)'un görüşlerini reddeder⁴⁶. Şehirciliği, mimariyi, güzel sanatların hiçbir kolunu dışlamaz. Musikiyi, hatt sanatını, tezhibi, oymayı, vitrayı, ahşap ve taş işçiliğini bedîi zevklerin vazgeçilmez unsurları arasında sayar. İmkânı olanın verme duygusunu ve çok çeşitli sebeplerle çalışıp kazanmaktan acze düşen kimselerin alma arzularını terbiye eder. Zengini saçıp savurmaktan, yoksulu da aklî ve fizikî şartları yerinde olduğu halde çalışıp üretmeden sürekli bir şekilde başkalarının yardımıyla yaşamaktan men eder. Ruhların derin-

liklerine kadar nüfuz eden bu medeniyet anlayışının sonunda; gönlü, ihtiyaç içinde kıvranan bir yoksula yardım etmenin ve onu içinde bulunduğu dayanılmaz hayat şartlarından kurtarmanın hazzı ile dolan zengini, gecenin bir karanlığında "sadaka taşı"na doğru yöneltir. Çoğu kez bir dinî yapının çevresinde bulunan ve üzeri oyulmuş sadaka taşının çukuruna, kimselere görünmeden kesesini boşaltır ve sessizce oradan uzaklaşır. İhtiyacı olmadığı halde yardım almanın helal ve meşru kabul edilmediği inanç ve idrâkinde olan yoksul da, yine sabahın alaca karanlığında aynı taşta yönelir ve sadece ihtiyacı kadar parayı alırdı. Bu bütün tarafları eğiten, almayı vermeyi insanî ve ahlâkî ilkelere bağlayan, hileli, entrikalı ve zecrî tedbirlere başvurmadan toplumsal huzuru sağlayan bir medeniyettir.

Vücutça sağlam ve çalışıp kazanmaya muktedir olan kimselerin dinen sadaka kabul etmeleri doğru değildir. Çünkü umumi hükümlere göre, herkes kendi kazancına bağlıdır. Müslüman "yalnız Allah'a ibadet eder ve yalnız O'ndan yardım diler"⁴⁷. İnsan hâkim olmalıdır, mahkum olmamalıdır. Âlî olmalıdır, zelil olmamalıdır. Faydalı olmalıdır, zararlı olmamalıdır. Sevilen olmalıdır, nefret edilen olmamalıdır. "Veren el alan elden üstündür"⁴⁸. Başkalarından yardım almaya alışmış olanlar bu hassasiyetlerini kaybederler. "Fukarâ-i sâbirin" in kıymeti; asıl fakirliğinden değil, yoksulluğuna rağmen 'ulviyyetinden bir şey kaybetmemesinden ve zillete düşmemesinden ileri gelmektedir⁴⁹.

Bir millet başkasının iane ve sadakası ile geçinmek esası üzerine yetiştirilir ise, elbette o memlekette hayır ve sadaka "sebeb-i atalet" olur. Fakat "cihet-i islâmiye" böyle değildir. İslâmiyet, insanları istiane (yardım alma) esası üzerine değil, iane (yardım etme) esası üzerine terbiye eder.

⁴⁵ Vakfa yapılan itirazlar ve bu itirazlara karşı verilen cevaplar hakkında geniş bilgi almak için bkz , Öztürk, Nazif, *Menşe'i ve Tarihi Gelişimi...*, s. 135-151.

⁴⁶ Elmalılı, M. Hamdi, *İrşâdü'l-Ahlâf...*, s. 187-191.

⁴⁷ KK. 1/5.

⁴⁸ *Buhari* (Çağrı Yayınları), İstanbul 1981, C.II, s.117, Zekât 18.

⁴⁹ Elmalılı, M. Hamdi, *İrşâdü'l-Ahlâf...*, s. 134.

Bunları söyledikten sonra konunun devamında Elmalılı M. Hamdi Yazır; müslüman, diğerine hayır yapmak ve yardımda bulunmak suretiyle "faaliyet-i müsmire" içinde yaşamak ister. Bu şekilde davranmanın insanı ecir ve sevaba götürdüğünü, çalışıp kazanmaya gücü yettiği halde, sadaka almanın ise haram olduğunu bilir. İnancı itibariyle, İslâm dininin bu tarzdaki emirleri ve yasakları karşısında bulunduğu şuurundadır. Bu inanca sahip olan kimse elbette ataleti en büyük günah sayar⁵³, görüşünü ortaya koymaktadır.

Yoksullar bu şartlarla vakıfta mevkufun aleyh olurlar. Ancak her zaman ehem mühimme tercih edilmelidir. Yoksulun konumuna göre, kurulacak sosyal yardım ve sosyal hizmet vakıfları arasında fark vardır. En hayırlı vakıf, insanların en şiddetli ihtiyacına mukabil bulunandır⁵⁴. En faydalı vakıf ise, ihtiyaç sahiplerinin çalışma ve kazanmasını artırmaya ve bu şekilde bir nevi hizmet karşılığında istifadeye masruf olandır. Bir memleketin fukarâsına sürekli kazanç sağlamasını öğretmek için harcama yapan bir vakıf, o yoksulların iâşe ve ibatesini temin etmek üzere faaliyet gösteren vakıftan elbette daha hayırlıdır⁵⁵.

Buraya kadar aktardığım görüşlerin, olması gereken ideal düşünceler olduğu söylenerek, işin esasının uygulama olduğu iddia edilebilir. Sosyal bilimlerde herşey ak ve karadan ibaret değildir, çoğu zaman arada kalan gri bölgeler gerçeği yansıtır. O bakımdan problemin varlığını keşfetmek ve bunu cevaplandırılması gereken bir soru olarak ortaya koymak, en az varılacak sonuç kadar önemlidir. Gelineen noktada, huzuru arayan insanlık aleminin; toplumsal yönü çok yüksek olan ve asırların ötesinden günümüze kadar uzanan vakıf kurumunun yaşadığı tecrübelere ihtiyacı bulunmaktadır. Fakat ne yazık ki, bu alanda hemen kullanabileceği, ilmî disiplinler arası koordinasyona dayalı ve bilimsel metotlarla ortaya konulmuş çok fazla veri mevcut değildir. Belki de ilk yapılması gereken iş, vakıf müessesesini bütün yönleriyle araştırarak; milletlerarası boyuta sahip, sosyal tarihçiler, sosyologlar, hukukçular ve toplum bilimcilerini bir araya getirecek, çalışma grupları oluşturmaktır.

Üçüncü bin yıla girdiğimiz günümüzde, bütün dünyada demokratik sivil toplumun yükselen bir değer olarak ortaya çıkmasına paralel olarak; Doğu Medeniyeti'nin en temel müteharriklerinden olan ve Osmanlı ülkesinin paylaşılmasına ait önyargılı tutumlar doğrultusunda, sistemin ortadan kaldırılmasına yönelik bakış açılarıyla yapılan çalışmaların yetersizliğinin anlaşılması üzerine; günümüze ulaşan kalıntılarıyla gerçekten karşımızda gizemli bir sır gibi duran vakıf müessesesini daha yakından tanıma merakı, ilmî mahfillerde ve kültürel çevrelerde her geçen gün biraz daha artmaktadır.

Bir medeniyetin müessesisi olan Osmanlı Devleti'nin duraklama, gerileme ve çöküşü ile birlikte kurumlarının da içine düştüğü hâl-i pür melâline bakılarak, tek taraflı bir yaklaşımla ortaya konulan görüşler, sahiden vakıfların anlaşılması için yeterli midir? Kafamızda şekillenen kendi doğrularımızı ispat sadediyle hâdiseleri eğip bükme yerine, tarafsız ve ilmî namuskârlıkla meselenin tümünü kucaklayan bütüncül bir yaklaşımla vakıf konusunu tartışamaz mıyız?

İstisnalar bir yana şimdiye kadar, vakıflar konusunda kafa yoranlar, meselenin iki ucundan birinde yer aldılar. Kimilerine göre vakıflar, dokunulmaması gereken kutsal bir mevhumdur; kimilerine göre ise, mademki vakıflar mazi ile bizim göbek bağıımızı bağlayan eskiye ait bir kurumdur⁵⁶, o halde tarihle irtibatımızı kesip atmak adına tasfiye edilmeli ve cemiyet hayatından çıkartılmalıdır. Eğer bu bir çırpıda yapılamıyorsa, toplum hayatından tecrit edilmeli, olabildiğince hizmet ve faaliyet alanları daraltılmalıdır. Yapılan araştırmalar, vakıflar hakkında Batılılaşma ve yenileşme döneminden

⁵³ Elmalılı, M. Hamdi, *Ahkâm-ı Evkâf...* s.8-9.

⁵⁴ Ömer Hilmi Ef., *İthâfu'l-Ahlâf fi Ahkâm-ı'l-Evkâf*, İstanbul 1307 s. 15, m.53.

⁵⁵ Elmalılı, M. Hamdi, *İrşâdü'l-Ahlâf...*,s. 134-135.

⁵⁶ Onar, Sıddık Sami, *İdare Hukukunun Umumi Esasları*, İstanbul 1952, s. 525.

itibaren böyle bir tutum izlendiğini göstermektedir⁵⁴. Gerçekte, her iki görüş de doğru değildir. Vakıflar, ne imanın bir parçasıdır, ne de sosyal ve kültürel hayattan sökülüp atılacak kadar değersiz bir kurumdur. Vakıflar, dinin mübah saydığı⁵⁵, iyi niyetli kimselere çok taraflı imkânlar ve fırsatlar tanıyan, hem iyiye hem de kötüye kullanılacak bir araçtır.

İnsanı yücelten, bütün canlıları kucaklayan, toplumun refah seviyesini yükselten, güzel sanatların her alanında faaliyet gösteren, coğrafyayı vatanlaştıran ve insanları toprağa iskân eden ulvî amaçlarla kullanılabildiği gibi; mirî arazinin beytü'l-malde istihkakı olmayan amaçlar için vakıflaştırılarak, geçici bir süre ile tasarruf hakkına sahip olunan maldan, mirasçılara pay bırakılmak üzere de kullanılabilmektedir. Önemli olanın, bu tarzda kurulan vakıfların, genel vakıf hizmetleri içerisindeki oranıdır. Bu oranın tespiti yapılması bile insafli ve tarafsız bir çalışmayı gerekli kılmaktadır.

18

Bilimsel bir çaba ile oluşturulmuş kullanılabilir bilgi eksikliğinin varlığına ve yeni araştırmalara olan ihtiyacın mevcudiyetine rağmen, vakıf müessesesinin İslâm ve Türk kültür hayatı üzerindeki etkilerini her alanda müşahade etmek mümkündür.

Coğrafyanın vatanlaşmasının en temel unsurları arasında yer alan, medinetü'l-fâdılanın nirengi noktalarını oluşturan vakıf külliyele, doğudan batıya, kuzeyden güneye uzanan şehirlerdeki konumları itibarıyla asırların ötesinden günümüz insanına göz kırpmaktadır. Dinlerin ve medeniyetlerin buluştuğu mekan olan Şam'daki Emeviye, Kudüs'deki Mescid-i Aksa ve Kubbetü's-sahra külliyele, vakıfların himmeti sayesinde bugün ayakta. Semerkant'da Uluğ Bey'in Registan Külliyesi'nden⁵⁶ Edirne'deki Selimiye Külliyesi'ne ve oradan Saraybosna'daki Gazi Hüsrev Bey Külliyesi'ne⁵⁷ kadar Türk ve İslâm dünyasının her tarafına, taşa ve tuğlaya ruh üfleyerek yayılmıştır. Kaşgar'da Yakup Han, Bursa'da Yeşil, İstanbul'da Fatih veya Süleymaniye oluvermiştir⁵⁸.

Şehirciliğin ve hizmetin armonisini oluşturan bu sosyal teşkilâtlar bütünlüğünde, çevreyi kollayan, kendinden sonra oluşacak imar faaliyetlerine yol gösteren bir anlayış hakimdir. Yakın çevre ile plan düzlemindeki bu alçak gönüllü uzlaşma, üçüncü boyutta kent silüetini oluşturucu, sürekliliğin bilincinde, kendisinin bir devamı olacak yapılaşmanın ölçeğini, hatta ritmini belirleyen niteliğe bürünür. Süleymaniye Külliyesi, İstanbul silüeti içinde tek bir yapı olarak değil, çok geniş bir çevreyle birlikte bir bütün olarak etki yapmaktadır. Ana kubbeden başlayarak, yakın yapılara atlayıp uzak çevreye kadar yayılan, sonra tekrar aynı uyum içinde başka bir anıtın ana kubbesine doğru yükselen bir dalgalanmanın parçası olmuştur. Sinan'ın, Süleymaniye sırtlarında başlatıp kendinden sonraki ustaların ve halkın Marmara kıyılarına indirdikleri bu mimarî anlayış, XX. yüzyılın açık eser kavramının özgün bir örneğidir⁵⁹. 1573'te İstanbul'a gelen Du Fresne-Canaye'nin ifadesiyle bu külliyele; Türklerin, tabiat, insan ve Tanrı arasındaki ilişkiler üzerinde yaptıkları yorumun vakıflar yoluyla tecessümünden başka bir şey değildir⁶⁰. Hiç kuşkusuz bu, İslâm ve Türk dünyasını kuşatan bir medeniyet hareketidir.

⁵⁴ Öztürk, Nazif, *Türk Yenileşme Tarihi Çerçevesinde Vakıf Müessesesi*, Ankara 1995, s. 379-548.

⁵⁵ İhtiyaç sahiplerine sadaka vermek ve hayrât binaları inşa etmek İslâmiyet'te, dünyevî, uhrevî mükafâtı ve büyük çapta sevap kazanmayı öngörmektedir. Bu fiiller hem ibadet hem de "muamelât-ı medeniyeye" ile alakalı birçok bahisleri ihtiva etmektedir. Fakat esas itibarıyla vakıf yapmak, mübah olan fiillere dahildir. Ancak bu mübahlık vâkifa göredir; toplumda sosyal yardıma olan ihtiyacın artmasıyla bazan vakıf yapmak, mendup, müstehap ve hatta vacip derecesine yükselir (Elmalılı, M. Hamdi, *Ahkâm-i Evkâf, Mekteb-i Mülkiye Ders Notları*, İstanbul 1326, s. 7).

⁵⁶ Yavuz, Yıldırım, "Semerkand-Registan Külliyesi ve Onarımı", *X. Vakıf Haftası Kitabı*, Ankara 1993, s.85-100.

⁵⁷ Mehmet İbrahim, "Gazi Hüsrev Bey Külliyesi ve Bosna Hersek'teki Son Durum", *X. Vakıf Haftası Kitabı*, Ankara 1993, s.181-206.

⁵⁸ Yediyıldız, Bahaeddin, "Osmanlılar Döneminde Türk Vakıfları Ya da Türk Hayrât Sistemi", *Osmanlı*, Ankara 1999, C.5, s.25.

⁵⁹ Erkman, Umut, "Sinan Yapılarında Yakın ve Uzak Çevre İlişkileri Üzerine Düşünceler", *Mimarbaşı Koca Sinan Yaşadığı Çağ ve Eserleri*, İstanbul 1988, C.1, s. 625-630.

⁶⁰ Yediyıldız, Bahaeddin-Öztürk, Nazif, "Oturulabilir Şehir ve Türk Vakıf Sistemi", *Habitat II İstanbul Buluşmasında Sunulan Tebliğ*, İstanbul 1996.

Vakıf sistemi, Osmanlı Devleti'nin keşfedip ortaya çıkardığı bir kurum değildir. Kendinden önceki toplulukların ve İslâm devletlerinin tabiiyatında yer alan ve yaşanan tecrübelerle Osmanlı'ya intikal etmiştir. Fakat Osmanlı döneminde olduğu kadar, hiçbir dönemde vakıf sisteminden yararlanarak ülke zenginliklerinin paylaşılması, adil devlet yönetiminin tesisi ve erdemli şehirlerin kurulması konularında aynı başarı gösterilememiştir. Diğer bir ifade ile Osmanlı'ya kadar hiçbir devlet; dil, din, ırk ayrımı yapmadan bütün tebaanın huzur ve mutluluğunu sağlayacak adil devlet adamı prototipini ortaya koymak; ülke kaynaklarının toplumun bütün kesimleri arasında makul ölçülerde paylaşılmasına imkân sağlayan bir sistemi kurarak, geleceğinden emin, birbirinin hukukuna saygılı erdemli bir millet tipini ortaya çıkarmak; meydana getirilen imaret siteleri ile medeniyet seviyesini yakalayan, bünyesinde mutlu insanların yaşadığı faziletli şehirlerin kurulmasını sağlamak üzere vakıf sistemini geliştirememiş, yaygınlaştıramamış ve onun insanı büyüleyen maddî-manevî kudretinden yararlanamamıştır⁶¹.

Vakıflar başlangıçta, ferdî ve içtimaî ihtiyaçların karşılanması amacıyla ortaya çıkmıştır. Daha sonra cemiyet hayatında meydana gelen değişime ve gelişmelere uygun olarak, içinde bulunduğu toplumların sosyokültürel yapısı, ekonomik imkânları ve kabiliyetleri oranında değişmiş ve gelişmiştir. Özellikle Osmanlı döneminde, serbest ekonomi kurallarına ve yerinden yönetim esaslarına göre faaliyet gösteren, her biri ayrı hükmi şahsiyeti haiz; devletin yükselme ve duraklama hareketlerine paralel olarak hizmet alanları genişleyip daralan, toplum ve devlet hayatında sosyal, kültürel, ekonomik hatta sosyal siyaset açısından belirgin bir potansiyele sahip bir sektör haline gelmiştir⁶².

Değişik dönemlerde vakıflar üzerinde yapılan araştırmalar, Türk iktisadî hayatının ortalama %16'sına vakıfların hakim olduğunu göstermektedir, Ö. Lütfi Barkan'ın Anadolu Eyaleti'nin

1530-1540 tarihleri arasındaki tahrirler üzerinde yaptığı araştırmalar, bu eyaletten sağlanan yıllık gelirin % 17'sinin vakıfların elinde olduğunu ortaya koymuştur⁶³. Aynı dönemde, genel bütçenin Rum Vilâyeti'nde % 15,70'i, Halep ve Şam Eyaleti'nde % 14'ü, Zülkadiriye'de % 5'i Rume- li'de % 5,4'nün vakıflara ayrıldığı bilinmektedir⁶⁴.

Son dönemlerde her biri birer asırlık zaman dilimini kapsayacak şekilde, ihtimali sondaj metoduyla seçilen belli başlı sayıdaki vakıflar üzerinde üç ayrı doktora çalışması yapıldı. Bu doktora tezlerinde elde edilen bulguların, genele uygulanması suretiyle varılan sonuçlara göre; Osmanlı ekonomisinin XVII. yüzyılda % 15,97'sinin⁶⁵, XVIII. yüzyılda % 26,80'inin⁶⁶, XIX. yüzyılda ise % 15,77'sinin⁶⁷ vakıfların elinde olduğu anlaşılmaktadır.

Bu konuda ulaşılan rakamlar dönemler itibariyle değişik olsa da; vakıfların ziraî işletmecilikten, imalat sanayi, ticaret merkezleri, konut sektörü, istihdam ve para konularında ülke ekonomisinde belirli bir paya sahip olduğu açıktır⁶⁸. Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde, ülke hizmetlerinde istihdam edilen personelin

⁶¹ Öztürk, Nazif, "Osmanlı Döneminde Vakıflar", *Türkler*, Ankara 2002, C.10, s.433-434.

⁶² Öztürk, Nazif, *Türk Yenileşme Tarihi...*, s.549.

⁶³ Barkan, Ö. Lütfi, "H.933-934/1527-1528 Mali Yılına Ait Bir Bütçe Örneği", *İktisat Fakültesi Mecmuası (İFM)*, İstanbul 1955, C.XV, S.1-4, s.268; Barkan, Ö. Lütfi-Ayverdi E. Hakkı, *İstanbul Vakıfları Tahrir Defteri 953(1546) Tarihleri*, İstanbul 1972, s.xvii.

⁶⁴ Barkan, Ö. Lütfi, "İmaret Sitelerinin Kuruluş ve İşleyişi", *İFM*, İstanbul 1963, C.XXIII, S.1-2, s. 241-242.

⁶⁵ Yüksel, Hasan, *Osmanlı Sosyal ve Ekonomik Hayatında Vakıfların Rolü(1585-1683)*, Sivas 1998, s. 14.

⁶⁶ Yediyıldız, Bahaeddin, *İnstitution Du Vaqf...*, s.151.

⁶⁷ Öztürk, Nazif, *Türk Yenileşme Tarihi...*, s. 25.

⁶⁸ Vakıfların a'şar ve mukataa gelirleri; tarım işletmeciliği (çiftlikler, madenler, ormanlar, zeytinlikler); gayrimenkul kiralari ve bina işletmeciliği; mali(para vakıflari ve bankacılık) ve sinai faaliyetler konusunda geniş bilgi için bkz. Öztürk, Nazif, *Türk Yenileşme Tarihi...*, s. 109-167.

% 8,23'ü⁶⁹, Cumhuriyet'in ilk yıllarında % 12,68'i⁷⁰ vakıf sektöründe çalışıyordu. Daha sonraki rakamlar, vakıflar hakkında ülkemizde uygulanan tasfiye programları sebebiyle dünyadaki gelişmelerin tersine vakıfların hem ekonomideki, hem de istihdamdaki payının giderek azaldığını göstermektedir.

Günümüzde üçüncü sektörün ABD'deki toplam malvarlığı 1 trilyon doları aşmıştır. Halen bu ülkede 8.000.000 civarında kişiye istihdam imkânı sağlanmaktadır. Bu rakam genel nüfusun % 3'üne tekabül etmektedir⁷¹. Avrupa Birliği'nde "sosyal ekonomi", Amerika Birleşik Devletleri'nden ve Avrupa tarım sektöründen daha büyüktür. Üçüncü bin yıla adım attığımız bu günlerde, bu ülkelerde çalışan nüfusun % 5'i, sosyal ekonomide istihdam edilmektedir⁷².

Dünyada yaşanan bu gelişmelerin tersine ülkemizde, 2000 yıllarının sonlarında, tarihten bize intikal eden vakıfların istihdamdaki payı %1'lerin altına düşmüştür⁷³.

Rakamlarla ortaya konulan bu bilgiler göstermektedir ki; bir zamanlar İslâm âlemi ve Türk dünyasının kültür hayatını canlandıran, insanı merkeze alan ve hiçbir canlıyı dışlamayan, imkânların paylaşılmasını öngören, güzel sanat-

ların, beşeri münasebetlerin ve insanî hasletlerin temsilcisi, Şark Medeniyeti'nin müteharrik gücü vakıf sektörünü, ileriye götürmek şöyle dursun, mevcut haliyle bile muhafaza etmek mümkün olmamıştır.

⁶⁹ II. Meşrutiyet sonrasında Osmanlı Devleti genelinde çalışan toplam memur sayısı 97.225'di (*Devlet Personel Başkanlığı Raporu (DPBR)*, Ankara 1982, s. 51, Tablo-I). Bu personelin yaklaşık 8000'i Evkâf-ı Hümayûn Nezâreti'nden maaş alıyordu (Hammadizâde H. Hamdi Paşa, *Evkâf Hakkında Sadarete Takdim Edilen Lâyiha*, Dersaadet 1327, s. 3).

⁷⁰ 1931 yılında Türkiye Cumhuriyeti'nde barem içi 42.209 memur çalışmasına karşılık (*DPBR*, 1982, s.52, Tablo II); 1925'te 1245'i merkez ve taşra teşkilâtında (*Evkâf Umum Müdürlüğü (EUM), 1926 Bütçe Kanunu Tasarısı*, 1926, s. 146-162), 4106'sı da camii ve mescitlerde olmak üzere (*EUM, 1932 Bütçe Kanunu Tasarısı*, 1932, s. 19-28) toplam 5.351 personel Evkâf Umum Müdürlüğü'nden aylık alıyordu.

⁷¹ Faherty, Paul, "IRS Tarafından Kâr Amacı Gütmeyen Kuruluşlara Tanınan Vergi Muafiyeti", Ed. Zekâi Baloğlu, *Türkiye'de Vakıflar ve Dernekler*, İstanbul 2000, s.116-120 (İngilizce), 120-124 (Türkçe).

⁷² Richardson, Jonh, "EFC ve Sosyal Ekonomi", Ed. Zekâi Baloğlu, *Türkiye'de Vakıflar ve Dernekler*, İstanbul 2000, s. 148-152 (İngilizce), 153-157 (Türkçe).

⁷³ Öztürk, Nazif, "Sosyal Siyaset Açısından Osmanlı Dönemi Vakıfları", *Osmanlı*, Ankara 1999, C.5, s.38.